

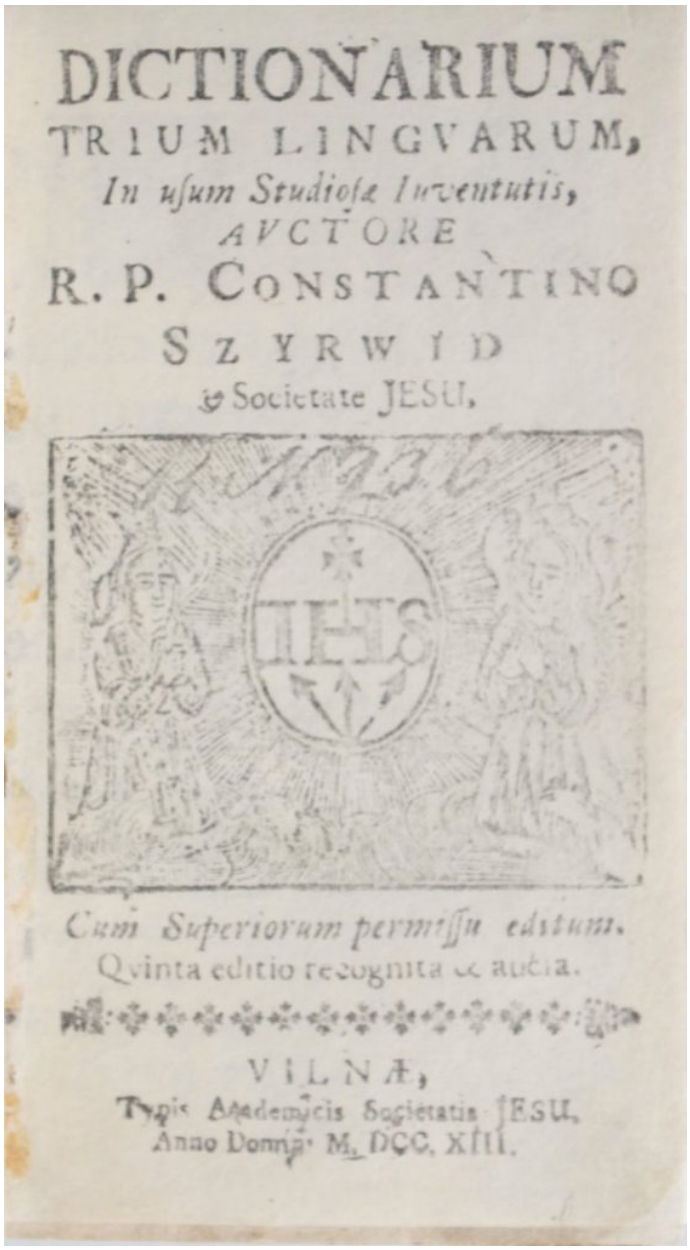
Pirmajam spausdintam lietuvių kalbos žodynui – 400 metų

Bonifacas STUNDŽIA

2020 m. spalio 15 d. Vilniaus universiteto vyko ypatingas renginys – iškilmingai paminėtas maždaug prieš keturis šimtus metų išspausdintas pirmasis lietuvių kalbos žodynas ir jo autorius jėzuitas filologas Konstantinas Sirvydas. Tai ir pirmasis baltų žodynas, ir pirmoji pasaulietinio turinio knyga beveik vien religinėje XVI–XVII a. lietuvių literatūroje. Data, tiesa, apytikrė, kaip apytikriai ir autoriaus gimimo metai, greičiausiai 1579 ar 1580-ieji, jei vadovausimės Rygos jėzuitų katalogo 1599 m. rugpjūčio mėn. įrašu apie 19-mečio jaunuolio stojimą į jėzuitų naujokyną. Bet dėl tokių neaiškumų žodyno reikšmė nesumažėja. Priešingai, tai kursto ieškojimus.

Pirmasis žodynas ir jo autorius pagerbti ypatingu – pandeminiu – laiku, varžančiu deramos pagarbos praeities didiesiems laisvą raišką.

Sukaktis paminėta ypatingoje vietoje – Šv. Jonų bažnyčioje, kur Sirvydas sakė pamokslus lietuvių ir lenkų kalbomis 1610–11, 1613–16 ir 1619–23 metais, iš viso daugiau nei 10 metų.

DICTIONARIUM
TRIUM LINGVARUM,
In usum Studiosæ Iuventutis,
AVCTORE
R. P. CONSTANTINO
SZYRWID
è Societate JESU.
IHS
Cum Superiorum permissu editum.
Qvinta editio recognita & aucta.
VILNÆ,
Typis Academicis Societatis JESU.
Anno Domini M. DCC. XIII.

Pirmojo žodyno autoriaus būta ypatingo žmogaus. Tai, kad Sirvydas paskirtas pamokslininku vietoj vyresnio kunigo, rodo jo retorinius gebėjimus. Amžininkai ir darbai liudija jį buvus begalinio darbštumo eruditą, be gimtosios lietuvių kalbos, mokėjus lenkų, lotynų, graikų ir galbūt hebrajų kalbas. Sirvydas parengė ne tik pirmąjį ir antrąjį spausdintus lietuvių kalbos žodynus, bet, spėjama, ir gramatiką, deja, neišlikusią. Jo *Punktai sakymų* yra pirmas originalių lietuviškų pamokslų santraukų rinkinys.

Minėdami Sirvydo žodyno 400 metų sukaktį, turime galvoje ne jo *Dictionarium trium linguarum* – trijų kalbų (lenkų–lotynų–lietuvių) žodyną (toliau SD), kurį pažįstame iš išlikusių trečiojo, ketvirtojo ir penktojo leidimų – 1642, 1677 ir 1713 metų. Tai antrasis Sirvydo žodynas. O pirmojo ir Sirvydo, ir lietuvių kalbos žodyno išliko vienintelis defektinis egzempliorius – be titulinių lapų, taigi ir be

pavadinimo, taip pat be kelių pradžios, 66 ir pabaigos lapų. Žodynas atsidūrė Maskvoje ir iki šiol saugomas šio miesto Centriniame valstybiniame senųjų aktų archyve. Šio pirmojo žodyno, kuris ilgą laiką buvo laikomas pirmuoju antrojo žodyno leidimu, klajonės po bibliofilų rinkinius ir archyvus vertos detektyvinio filmo arba romėnų komedijų autoriaus Publijaus Terencijaus Afrikiečio posakio „Knygos turi savo likimus“ (lot. *Habent sua fata libelli*).

Mūsų leksikografijos pradžios paieškose dalyvavo būrys žmonių – filologų, istorikų, dvasininkų. Bent trumpam stabtelkime tų paieškų kryžkelėse ir drauge pagerbkime šviesuolius, kurių dėka garbingą jubiliejų galime švęsti su mažiau nežinomųjų.

Kaip pirmasis Sirvydo žodynas atsidūrė Maskvoje, nežinoma. XVII amžiuje jį turėjo keli visuomenės veikėjai, susiję su cerkve. Vėliau jis pateko į Maskvos sinodo biblioteką, kur buvo priskirtas prie olandų–lotynų kalbų žodynų. Pačioje XIX a. pabaigoje rusų literatūros istorikas A. Orlovas, susipažinęs su retomis Maskvos sinodo bibliotekos knygomis, defektinį žodyną priskyrė Sirvydo *Dictionarium* 1-ajam ar 2-ajam leidimui, matyt, jį sulyginęs su keliais ten pat buvusiais SD 3 leidimo nedefektiniais egzemplioriais. Archyvaras V. Pogorelovas, pirmasis specialiai palyginęs pirmąjį žodyną su SD 3–5-uoju leidimais, konstatavo jų skirtumus: „Pirmasis leidimas [t. y. žodynas, – BS] nedidelės apimties. Pagal žodžių atranką gerokai skiriasi nuo trečiojo [t. y. antrojo žodyno trečiojo leidimo, – BS] <…> Du paskutiniai [antrojo žodyno, – BS] leidimai beveik vienodi“ (1899 m.). Iš Pogorelovo lūpų pasklido ir žodyno išleidimo data: „kiek žinoma, išspausdintas 1629 m.“ Apie šį atradimą sužinojo žymūs kalbininkai F. Fortunatovas ir V. Porzeziņskis, nusipelnę ir baltistikai, o spaudoje jį operatyviai aprašė E. Volteris – filologas ir etnografas, tuo metu ėjęs Rusijos mokslų akademijos bibliotekininko pareigas. Yra patikimų liudijimų, kad toji akademija rengėsi žodyną išleisti mokslo reikalams, tačiau prasidėjusi 1905 m. revoliucija ir Pirmasis pasaulinis karas šį sumanymą sutrukdė. Lietuvoje apie surastą defektinį Sirvydo žodyną 1924 m. pranešė bibliografas Vaclovas Biržiška. Po 1917 m. revoliucijos Maskvos sinodo spaustuvės biblioteka atiteko SSRS Centriniam valstybiniam senųjų aktų archyvui. Žodyną jame 1955 m. iš naujo surado istorikas Konstantinas Jablonskis, kalbininko Jono Jablonskio sūnus. Parsivežti originalo nepavyko, tik fotokopijas ir mikrofilmą, o pats žodynas 1957 m. buvo konservuotas ir įrištas.

Po keleto metų pirmojo žodyno „byla“ pateko į Kazio Pakalkos, Lietuvių kalbos ir

literatūros instituto (toliau LKLI) aspiranto, rankas ir 1964 m. išaugo į filologijos mokslų kandidato (dabartinę daktaro) disertaciją *Pirmasis lietuvių kalbos žodynas (Konstantino Širvydo „Dictionarium trium linguarum“ 1629 m.)*. Darbštusis šviesios atminties tyrėjas, gal pusę savo akademinės karjeros metų atidavęs Sirvydo žodynams, padarė du atradimus: 1) 1960 m. nustatė pirmojo žodyno lenkiškosios ir lotyniškosios dalies šaltinį – N. Folkmaro žodyną; pats SD pasirodė esąs paremtas kitu šaltiniu – G. Knapskio žodynu; 2) pagal popieriaus vandenženklius 1973 m. nustatė apytikslę defektinio žodyno spausdinimo datą – iki 1620 m., tad nežinia iš kur ištraukta 1629 m. data atkrito. Be to, K. Pakalka kruopščiai sulygino pirmąjį žodyną su antruoju ir su abiejų šaltiniais. Tai leido pagrįsti Sirvydo darbo kruopštumą ir kūrybiškumą: lenkų ir lotynų kalbų žodžiams Sirvydas dažnai davė sinoniminių atitikmenų, skaidė šaltiniuose teikiamus žodyninius straipsnius, rėmėsi gimtosios rytų aukštaičių tarmės ištekliais (pvz., *dangtis* „stogas“, *gurbas* „tvartas“, *prametalas* „valgio pagardas“, *keltuva* „galvijas“) ir kūrėsi naujadarų, kurių dalį vartojame iki šiol, pvz., *taisyklė, turgavietė* iš 1-ojo žodyno; *ištarmė, pirmapradis, -ė, medžiavilnė, kokybė, kupranugaris* – iš SD. Abu žodynai buvo skirti Vilniaus akademijos auklėtiniams mokytis lotynų kalbos: „būti vadovu į didžiausius poezijos ir iškalbos šventovėse slypinčius lotynų kalbos turtus“ (SD3 prakalba).

Kazys Pakalka 1979 m. išleido faksimilinį SD3, o 1997 m. – ir defektinį žodyną su įvadiniais straipsniais ir lietuviškų žodžių rodyklėmis (1979 m. leidime rodyklė apėmė abiejų Sirvydo žodynų lietuvišką leksiką, o 1997 m. leidime – tik 1-ojo žodyno). Pakalkos nuopelnai Sirvydo žodynams ir mūsų leksikografijos pradžiai laikytini didžiausiais. Būta čia ne tik lituanistikai reikšmingų, bet ir kuriozinių dalykų, susijusių su institucinėmis ambicijomis. Antai Vilniaus universiteto filologai laikėsi plačiai paliudyto asmenvardžio Sirvydas, o štai iš LKLI mokslininkų vadovybė reikalavo rašyti formą Širvydas, atseit, pats žodyno autorius tokią vartojęs, taip manąs autoritetingas mokslininkas Janas Otrębskis, buvęs Vilniaus lenkiškojo Stepono Batoro universiteto profesorius. Zigmui Zinkevičiui kruopščiai ištyrus šaltinius ir 1981 m. žurnale *Baltistica* įrodžius, kad pirmojo žodyno autorius savo ranka yra pasirašęs Sirvydas ir kad tokia forma yra kone vienintelė šiandieninėje vartosenoje, o Širvydas – polonizuota, vartota lenkiškoje aplinkoje, ginčai baigėsi, tačiau dviejų žodynų faksimilės, deja, išleistos su skirtingomis jų autoriaus pavardės formomis. Nors Vincas (iš tikro, kaip neseniai paaiškėjo, Konstantinas) Urbutis 1967 m. irgi žurnale *Baltistica* tvirtai argumentavo, kad Sirvydas parašė du žodynus – ir skirtingos apimties, ir be aiškių

pirmojo žodyno įtakos antrajam pėdsakų, ir paremtus skirtingais šaltiniais – LSSR MA LKLI ir Centrinės bibliotekos 1979 m. publikuotas SD 3-asis leidimas vis tiek vadinamas pirmuoju lietuvių kalbos žodynu (Urbutis įrašytas kaip leidinio recenzentas). Gerokai vėliau, 1997-aisiais metais, kai ir institutas, ir jo vadovai buvo pasikeitę, tikrasis pirmasis žodynas išėjo su autentiška autoriaus pavardės forma, bet, sukantis iš padėties, jam teko prisegti *Senojo Konstantino Sirvydo žodyno* vardą. Taip Konstantinui Sirvydui buvo pripažinta dviejų žodynų autorystė, nors leidinio parengėjas, negalėdamas išsivaduoti iš ankstesnės koncepcijos, pasiūlė „saliamonišką“ traktuotę: bibliografiniu požiūriu du žodynus galima traktuoti ir kaip vieno žodyno skirtingus leidimus.

Sirvydo žodynų „bylos“ skaidrinimą toliau tęsė dar ne vienas lituanistas. Apie Urbutį ir Zinkevičių jau buvo sakyta. Kultūros istorikė Ingė Lukšaitė 1982 m. Minsko archyve rado Kristupo Radvilos dvariškio ir archyvaro S. Risinskio bibliotekos Vilniuje knygų sąrašą ir į dienos šviesą iškėlė pirmojo žodyno pavadinimą – *Promptarium dictionum Polonicarum, Latinarum et Lithuanicarum* (Lenkų, lotynų ir lietuvių kalbų žodžių aruodas, toliau SPr). Sąrašas sudarytas dar Sirvydui esant gyvam ir žodyną Risinskiui turint prieš akis (archyvaras mirė 1625 m., tad 1629 m. data atmestina ne tik remiantis popieriaus vandenženkliais).

Baltistui Pietrui U. Diniui 1998 m. vienoje Čikagos bibliotekoje vartant Ch. Menzelio 1682 m. daugiakalbį augalų pavadinimų žodyną krinta į akis lietuviški žodžiai iš neišlikusio SD 2-ojo leidimo su nurodyta 1631 m. data. Drauge su Giedriumi Subačiumi 1999 m. žurnale *Archivum Lithuanicum* paskelbtoje studijoje patikimai įrodyta, kad didžioji dalis tų žodžių sutampa su trečiojo (1642 m.) SD leidimo leksika.

Vokietijos baltistė Christianė Schiller, remdamasi šiuolaikiniais leksikografijos metodais, prieina prie išvados, kad „[B]e nustatytos SPr priklausomybės nuo Folkmaro žodyno, atsispindinčios beveik visiškai perimtoje makrostruktūroje ir didele dalimi mikrostruktūroje, K. Sirvydo naujovės pasireiškė pertvarkant žodyną į abėcėlinį ir pridedant lietuviškus atitikmenis, taip pat pateikiant etimologines pažymas“ (2013).

Lenkų leksikografas Tadeuszas Piotrowskis, Sirvydo žodynus apžvelgęs platesniame Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kontekste, teigia, kad tada „žodynai žymėjo kalbos ir jos vartotojų konkrečioje kultūroje statusą“. Daugelyje to meto Europos žodynų, taip pat ir Sirvydo, lenkų kalba priešpriešinama ne (tik)

lotynų ar graikų kalbai, bet (ir) kitai kalbai. „Tai rodo, jog lietuvių kalba turėjo ypatingą kultūrinę, politinę ir strateginę vertę“ (2013). Tiek Schiller, tiek Piotrowskis savo įžvalgas pristatė 2012 m. Lietuvių kalbos institute vykusioje tarptautinėje konferencijoje „Konstantinas Sirvydas – lietuvių leksikografijos pradininkas“ (pranešimai paskelbti 2013 metais tęstiniame leidinyje *Leksikografija ir leksikologija*, t. 3. *Konstantino Sirvydo darbai ir jo epocha*).

Nors Sirvydo žodynų „byloje“ daug padaryta, nuskaidrinta, bet klaustukų dar lieka. Trūksta nedefektinio ar defektinio, bet su viršeliais pirmojo žodyno, tad ir tikslios jo datos bei visiškai tikslaus pavadinimo. Ar išties du skirtingi žodynai gali turėti bendrą leidimų numeraciją? Gal buvo dar vienas, pirmasis, SD leidimas, Urbučio spėjimu, tarp 1625–1629 metų? Į šį klausimą atsakytų rasto 2-ojo SD leidimo pratarmė ar koks nors dokumentuotas liudijimas. Vargu bau galėjo išeiti antras SPr leidimas, nes po 1621 m., kai buvo publikuotas Knapskio žodynas, rengti trikalbį žodyną remiantis Folkmaro baze tapo neįmanoma: Knapskis sukritikavo vokietį Folkmarą kaip prastai mokėjusį lenkų kalbą. Šiuolaikinio mokslo požiūriu būtina išsamiai ištirti ir SD santykį su Knapskio žodynu, Sirvydo žodynų įtaką Mažosios Lietuvos leksikografijai.

Lietuvių kalbos istoriko Z. Zinkevičiaus žodžiais tariant, Sirvydas „laikytinas geriausiu XVII a. mūsų kalbos mokovu, kuris daugiausia savo kūrybinės energijos paskyrė gimtajai kalbai ugdyti, jos autoritetui kelti. Ne be Sirvydo įtakos jėzuitų vadovybė pagaliau įsisąmonino lietuvių kalbos reikšmę“ (*Lietuvių kalbos istorija*, t. 3, 1988, p. 265). Sirvydo žodynai, davę pradžią lietuvių leksikografijai, kūrė rytinį raštų kalbos variantą, nors lietuviški žodžiai juose buvo trečioje vietoje ir nelengvai surandami nemokantiems lenkų kalbos. V. Zubaitienė ir kt. nustatė, kad dalį leksikos iš Sirvydo žodynų perėmė vėlesni XVIII ir XIX a. žodynai – P. Ruigio, K. Milkaus, o ypač G. H. F. Nesselmanno ir F. Kuršaičio. Didžiojoje Lietuvoje Sirvydo žodynai buvo vieninteliai iki XIX a. pabaigos, iki šiol juos autoritetingu šaltiniu laiko baltistai ir indoeuropeistai.

Straipsnių ciklas „Lietuvių kalbos naujovės ir įdomybės“. Straipsnį rėmė Valstybinė lietuvių kalbos komisija.
Jei norėtumėte publikuoti visą straipsnį ar jo dalį, prašome nurodyti informacijos šaltinį ir autorių.